

УДК 94(477):341.485(47+57)«1921/1923»

DOI: 10.30840/2413-7065.3(80).2021.240626

**МАСОВИЙ ШТУЧНИЙ ГОЛОД 1921–1923 РР.:
СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ЛЕГІТИМАЦІЇ
КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ**

(За матеріалами Державного архіву Хмельницької та Запорізької областей)

Світлана МАРКОВА

orcid.org/0000-0002-8665-2688

доктор історичних наук, доцент, директор філіалу «Інститут дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду

Олеся СТАСЮК

orcid.org/0000-0002-9527-982X

кандидат історичних наук, генеральний директор Національного музею Голодомору-геноциду

Анотація. У статті зроблено спробу на основі аналізу історико-статистичного матеріалу узагальнити наслідки легітимації комуністичного режиму в Україні (суспільно-економічні); підтвердити факти масового штучного голоду в 1921–1923 рр. та регулярного вилучення, вивезення зернохліба, продуктів харчування за межі України.

Для забезпечення всебічного вивчення головних аспектів досліджуваної теми використано історичний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-психологічний методи; загальнонаукові – системний, аналізу, узагальнення, моделювання тощо; введено нові архівні матеріали з фондів ДАЗО, які підтверджують факти масового штучного голоду 1921–1923 рр., та нові архівні матеріали з фондів ДАХМО, що підтверджують факти регулярного та додаткового вилучення й вивезення зернохліба, зокрема за межі України. Зазначено, що більшовики після легітимації партійних і радянських організацій на українських землях, за допомогою ЧК, провадили конфіскаційну політику, продовольчу диктатуру, вкористали старі та створили нові механізми терору; у 1922 р. масовий голод охопив Запорізьку губернію, через недостатню допомогу люди були доведені до фізичного виснаження, харчування сурогатами, почалася смертність від голоду, спостерігалися випадки людодійства; протягом 1922 р. було впроваджено систему обов'язкових додаткових вилучень (життя, пшениці) для голодуючих регіонів із регіонів, що постраждали менше, зокрема Подільської губернії; регулярні, додаткові вилучення, вивезення зернохліба за межі Подільської губернії мали пролонговані наслідки, що в подальшому призвели до стагнації аграрного сектору в краї, фактів голодування й опухання від голоду.

Ключові слова: масовий штучний голод 1921–1923 рр.; ЧК; Подгубчека; КНС; «трійки допголу»; зернохліб.

**MASS ARTIFICIAL FAMINE OF 1921–1923:
SOCIAL AND ECONOMIC CONSEQUENCES OF LEGITIMATION
OF THE COMMUNIST REGIME IN UKRAINE
(On the Basis of Materials of State Archives of Khmelnitskyi
and Zaporizhzhia Regions)**

Svitlana MARKOVA

Doctor of Historical Sciences, associate professor, director of the “Holodomor Research Institute”
branch of the National Museum of the Holodomor Genocide

© Маркова С., Стасюк О.

Olesia STASIUK

Candidate of Historical Sciences, CEO of the National Museum of the Holodomor Genocide

Annotation. *The article attempts to generalize social and economic consequences of legitimization of the communist regime in Ukraine on the basis of analysis of historical and statistical data, and to confirm the fact of mass artificial famine in 1921–1923 and regular confiscation, export of grain and food products abroad from Ukraine. To ensure a comprehensive study of the main aspects of the research topic, we used historical, problem-chronological, historical-comparative, historical-psychological methods, as well as general scientific methods – systematization, analysis, generalization, modeling, etc. The new archival materials from the funds of State Archives of Zaporizhzhia Region were introduced into the scientific use that prove the facts of mass artificial famine of 1921–1923, as well as the materials from the State Archives of Khmelnytskyi Region that confirm the facts of regular and extra confiscations and export of grain, especially abroad. It is mentioned that after the legitimization of party and Soviet organizations in Ukrainian territories with the use of Cheka, the Bolsheviks conducted the policy of confiscations, product dictatorship, used already known and created new mechanisms of terror. In 1922, mass famine covered Zaporizhzhia province, and because of the lack of relief aid, people were physically exhausted, ate surrogates, died of starvation; there were cases of cannibalism. During 1922, the system of compulsory extra confiscations (of rye and wheat) for starving regions was introduced in the regions that suffered less, especially in Podillia province. Regular extra confiscations and export of grain from Podillia province had prolonged effects, which later led to the stagnation of agricultural sphere in the region, facts of starvation and hunger edema.*

Key words: *mass artificial famine of 1921–1923; Cheka; Podgubcheka; committees of poor peasants; “threes of doggol”; grain.*

Більшовицька грабункова господарка з «продналогами» викотила весь хліб з південного Поділля, Херсонщини, Катеринославщини й Таврії. ... Ці села вимерли, і рятунку їм бандитський совітський уряд не дав, – мовляв: «Нехай вмарають хахли...».

Я. Гальчевський. Проти Червоних окупантів. С. 281–282.

На початку ХХ ст. українці виробили власну специфічну модель побудови організованого соціально-економічного життя, що базувалася насамперед на нормах звичаєвого, местського, магдебурзького, козацького, дідичного права, історичних умовах землекористування, землеволодіння, землевпорядкування. Землекористування і землеволодіння на початку ХХ ст. мали свої особливості, як-от: тяжіння до особистих форм володіння землею; створення хуторів та відрубів на засадах приватного володіння; отримання додаткових коштів завдяки різним видам домашнього виробництва, торгівлі надлишками продукції,

сезонним заробіткам; активізація кооперативних ідей у 1917–1918 рр., селянських спілок; зменшення «сімейної локальності» в процесі господарювання; можливість та бажання збільшити, зокрема за рахунок купівлі, кількість землі, навіть попри високу ціну. Гострота майнової диференціації на селі корелювалася із питаннями збільшення чисельності населення, густоти населення, яка мала регіональні особливості, але не мала політичного підґрунтя; поступова капіталізація, попри циклічні коливання та аграрне перенаселення в багатьох регіонах станом на 1917 р.; активізація діяльності самоврядних інституцій (громади,

сходи, селоспільки, небільшовицькі ради та ін.) формували економічне підґрунтя українського парагромадянського селянського суспільства і не потребували радикальних зламів і руйнацій.

Літом 1918 р. в Україні (Українська держава) була вільна торгівля, ціни на продукти, що при гетьмані П. Скоропадському, що при С. Петлюрі майже не змінилися, на відміну від більшовицької Росії. У січні 1919 р. Директорія затвердила земельний закон. Земля переходила в руки трудового народу. У розділі I, ст. 2 зазначалося, що всі землі з їхніми водами, надземними і підземними багатствами стають добром народу УНР, відповідно до ст. 3 дозволялося користуватися цим добром всім громадянам УНР без різниці статі, віри і національності. Закон передбачав дві форми господарювання на землі: колективну та індивідуальну. У розділі II, ст. 6 передбачалася можливість господарювання через приватнотрудове господарство, яке велося власною працею окремими особами або сім'ями, а також спільно товариствами. Створювався запасний земельний фонд. За користування землею УНР селяни мали повертати третину врожаю ярого хліба, якщо під посів брали виорану землю, потрібно було сплачувати вартість оранки, вносити за користування землею земські та державні податки (схема оподаткування була досить гнучкою та передбачала зменшення сум місцевими органами влади). Тим, хто брав землю у користування, мали видавати квиток, у якому було зазначено: маєток, де знаходиться земля, кількість десятин, під який хліб, за який сніп, на який строк. Громади мали контролювати внесення податків, вчасний засів, ухвалювати рішення в першій інстанції про позбавлення

земельної ділянки тих, хто не приступив до засіву. Культурні господарства, які не підлягали поділу, віддавали у користування громад. На сільські громади та добровільно утворені товариства хліборобів покладали відповідальність за порядкування землею [33, с. 107].

У рукописному варіанті «Інструкції про порядок наділення трудового населення УНР землею в користування» (березень 1919 р.) за підписом народного міністра земельних справ М. Шаповала встановлювалася норма наділу у розмірі 5–6 дес., нижче цієї норми господарства вважалися малоземельними; було запропоновано зарахувати до місцевого населення усіх переселенців, які повернулися з Московщини; на розсуд сільських громад віддавалося питання «про пониження норми» землекористування за умови відсутності зайвих земель, саме громади мали ухвалювати рішення про зменшення норми [25, арк. 2]. На сільських сходах мали складати списки всіх господарств, які мають землі (під господарством розуміли одну або кілька сімей, які спільно вели господарство та не були розділеними).

На початку 1919 р., коли Червона армія окупувала Українську Народну Республіку, більшовицькі вожді були здивовані величезною чисельністю російських міщечників (кожен потяг протягом двох років привозив близько тисячі осіб). Російські міщечники зробили Україну головною закупівельною базою, 90% вивезеного у 1919 р. припадало на долю нелегальних заготівельників [14, с. 176–177]. Після легітимації комуністичного режиму, встановлення хлібної монополії, примусового вилучення та вивезення хліба, масового вивезення продуктів харчування російськими міщечниками,

робітниками-«полупорапудниками» суспільно-економічна ситуація в Україні погіршилася, запаси зернохліба скоротилися. До того ж окупанти відчували «смак» насильницьких державних хлібозаготівель та продовольчої диктатури. Так, у Радянській Росії, за офіційними даними, в 1917–1918 рр. було заготовлено 47,5 млн. пудів; у 1918–1919 рр. – 108 млн. пудів (відносні показники – офіційні органи доставляли споживачам 54,4 млн. пудів хліба, мішечники – 82,2 млн. пудів); після окупації України та інших територій заготівлі збільшилися в 1920–1921 рр. до 284 млн. пудів. Зерно, продукти харчування також продовжували вивозити мішечники. У 1921 р. на 160-кілометровій українській ділянці залізничної дороги Лиман – Основа у січні проїхало майже 600 тис. мішечників, які перевезли близько 5 млн. різних вантажів [14, с. 292–293, 339]. Українці віддавали хліб, крупи, масло за безцінь, адже усвідомлювали, що їх можуть відібрати силою.

Вивчення періоду легітимації комуністичного режиму, масового штучного голоду 1921–1923 рр. започаткували С. Кульчицький [29], В. Марочко [34, с. 43–51], О. Мовчан [7], Р. Сербин [40]. Ю. Шаповал [45] на основі нових архівних документів одним із перших здійснив комплексне дослідження тоталітарного режиму в Україні [42, с. 300–351]. У цій площині досліджень інтерес становить монографія В. Васильєва «Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938)» [6]. Різні аспекти репресій щодо окремих соціальних верств українського населення висвітлюють Д. Архієрейський [3, с. 87–127], С. Білокінь [4; 5], О. Ганжа [11], Г. Єфименко [27, с. 3–24],

С. Маркова [33], М. Олійник [37], Р. Подкур [38], М. Шитюк [46, с. 128–142], І. Хміль [43, с. 103–104]. Джерельну базу статті доповнюють опубліковані статистично-довідникові видання. Матеріали радянської державної статистики містять узагальнювальні числові показники. Галузеві статистичні збірники дають можливість отримати інформацію про конкретний стан галузі. У статті використано інформацію з таких збірників та матеріалів: «Сельское хозяйство Украины» [39]; «Народное хозяйство Украины в 1921/22 году» [36]; «1922-ой год в сельскохозяйственном отношении (по сообщениям волостных статистиков и корреспондентов)» [2]; «1922–23 год в сельскохозяйственном отношении (материалы по текущей с.-х. статистике)» [1]; «Материалы по текущей сельскохозяйственной статистике 1923–24 – 1924–25 гг.» [35]; «Сучасна статистика населення України. Доповідь центральної статистичної управи УСРР XVIII сесії Міжнародного статистичного інституту» [41].

У 1920–1921 рр. ключовою структурою у системі комуністичної влади залишалася ЧК, яка пришвидшила легітимацію комуністичного режиму в Україні, застосовуючи вбивства, терор, залякування, грабунки, впровадження агентурної мережі тощо. Втілювати в життя карально-репресивну політику на місцях мали губернські ЧК, зокрема на Харківщині, Київщині, Одещині, Запоріжчині та ін. Крім виявлення «антирадянських осередків» і «нейтралізації підпільних опозиційних організацій», чекісти брали участь у придушенні повстанського руху. У звіті Подгубчека (Подільської губернської ЧК) 1921 р. зазначалося, що «в усій Радянській Федерації за всі чотири

роки існування не було такої області, де б так бушував та пустив глибоке коріння політично-бандитський рух, як на Поділлі [...] губернія населена найбільш шовіністичною в усій Україні петлюрівською інтелегенцією, котра мала вплив на селян» [9, арк. 4–5] («петлюрівцями» переважно маркували українців, котрі виступали за відновлення Української Народної Республіки). Чекісти називали Поділля «родиною петлюрівщини», «губернією українського шовінізму». Під час кронштадтських подій із Центру (з Москви) було надіслано секретну телеграму з наказом «заарештовувати усіх есерів, меншовиків на території Поділля». У Немирові мали заарештувати дружин (жінок) знаних петлюрівських діячів, зокрема і дружину міністра Матюшенка. Подільську губЧК чисельно збільшили за рахунок співробітників з Одеси. У 1921 р. партійні очільники вважали, що ні радянські, ні партійні органи, крім ЧК, впоратися на Поділлі не зможуть. Чекісти однією з форм роботи обрали агентурну, їхні агенти були у «Повстанському комітеті правобережжя України», Гайсинській, Вінницькій, Ладиженській, Ольгопільській, Проскурівській, Сатанівській підпільних організаціях, в організації Богущкої у Кам'янці, їхнім завданням було натравити повстанських отаманів один на одного, пересварити, виявити найактивніших тощо. До Летичівської повітової ЧК із «вещественним доказательством» за амністію принесли відрізану голову отамана Шепеля [10, с. 213]. Арешти мали масовий характер (Ладиженська організація – 93 особи, Проскурівська – 70 та ін.). Пріоритетною залишалася каральна діяльність. Очільник відомства Ф. Держинський повторював, що

більшовикам потрібна не «революційна юстиція», а «революційна розправа». В. Ленін, фундатор «червоного терору», був активним прихильником «позасудових повноважень чекістів», любив повторювати, що «ціль виправдовує засоби». 15 квітня 1921 р. експедиційна трійка по боротьбі з бандитизмом спалила 534 будинки у с. Попова Гребля Ольгопільського повіту Подільської губернії [37, с. 54]. Такі злочини були непоодинокими.

У Подгубчека протягом 1921 р. функціонували політвідділ, відділи по боротьбі з бандитизмом, з політпартіями і духовенством, агентурний, секретно-оперативний, економічний. Економічний відділ Подгубчека у 1921 р. мав узяти під контроль організацію артилей, зокрема «якісну здачу харчів радянським господарським органам»; цукрову промисловість та площі посівів; обіг рублів на Поділлі, їхню низьку розцінку та торгівлю на подільських ринках за «керенки» і «ніколаївську валюту» [9, арк. 13–23].

На Запоріжчині Олександрівська губЧК (м. Олександрівськ, з 1921 р. – м. Запоріжжя) протягом 1921 р. регулярно грабувала місцеве населення – «шукали і вилучали речі, сховані від радвлади»: срібло, білизну, верхній одяг, чоботи, рукавиці, гроші (царські монети, рублі, керенки) та ін. [15]. Чекісти часто використовували маркери «бувші люди» (переважно інтелігенція, священники), «куркулі» (селяни-власники) для виправдання злочинів проти них; намагалися творити «селян-чекістів», які мали стати їхніми агентами.

На «червоний терор» українці відповідали формуванням збройних повстанських загонів, підпільною діяльністю. М. Олійник соціальною базою повстанців визначає: селянство, як заможне,

так і бідне, навіть комнезами; вчителі й псаломщики, тобто духовенство; інтелігенція [37, с. 56–57]. За різними джерелами, у 1920 р. в Україні діяло приблизно 250 повстанських загонів. Наприкінці 1920 р. – на початку 1921 р. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб [11].

Реальна політико-економічна ситуація склалася так, що більшовицькі очільники в 1921 р. були змушені переглянути свої попередні кроки. В. Ленін писав, що економіка весни 1921 р. перетворилася в політику насамперед через Кронштадт [32, с. 306]. Проте для України, на відміну від Росії, В. Ленін у лютому 1921 р. не планував скасовувати розверстку та «випробовувати новий режим» [31, с. 42]. Чекісти, окрім придушення повстанського руху, також мали карати за розкрадання на зсипних пунктах, вітряках, транспорті, у цукровій промисловості тощо.

Комуністичний тоталітарний режим експлуатував людські слабкості, диференціював та налаштовував людей один проти одного, радикалізував молодь, залякував, цькував, маркував, знищував тощо. Партійні очільники зробили ставку на люмпенізованих робітників, котрі ніколи в українському суспільстві не користувалися повагою, не очолювали ні сільських громад, ні сходок тощо. ВУЦВК 9 травня 1920 р. ухвалив закон про комітети незаможних селян, схвалений IV Всеукраїнським з'їздом Рад 17 травня 1920 р. 18–22 жовтня 1920 р. у Харкові відбувся I Всеукраїнський з'їзд комнезамів. Керівництво організацією та діяльністю здійснювали Наркомат внутрішніх справ і відділи управління виконкомів губернських та повітових рад, які надавали їм допомогу. Специфічні

функції КНС відразу призвели до протистояння на місцях, за 10 місяців 1920 р. було вбито 152 голів сільських КНС [11, с. 8]. V конференція КП(б)У (17–20 листопада 1920 р.) ухвалила резолюцію, в якій розшарування українського села визначали як запоруку успіху радянської влади в Україні. Всеукраїнські з'їзди КНС (II – 1922 р., III – 1923 р.) ставили перед комнезамами завдання, які більше нагадували поліцейські функції. Керівним органом КНС у межах України було визначено Центральну комісію незаможних селян при ВУЦВК (ЦКНС), а на місцях – губернські, окружні і районні комісії незаможних селян. Влада делегувала КНС повноваження вилучати хлібні надлишки у селян-власників, проводити подвірний облік хліба і продуктів, визначати кількість хліба, який необхідно залишити селянинові на основі класового принципу, розподіляти продрозкладку, боротьбу проти «спекуляції і мішечництва», здійснювати контроль за продажем хліба на базарах, а з переходом до непу – збирати продподаток, вести боротьбу з «бандитськими угрупованнями» (V Всеукраїнський з'їзд Рад нагородив Червоним прапором 49 комнезамів за «боротьбу з бандитизмом») [28, с. 4; 44]. Переважна кількість членів комнезамів походила з декласованої бідноти, що здебільшого не мала інтересів, пов'язаних із сільським господарством. Побиття, цькування «комнезамівців» ставало звичайною практикою на селі [19, арк. 42]. Активно створення КНС відбувалося в Харківській та Полтавській губерніях. На початок липня 1920 р. було створено близько 700 КНС, на початок серпня – 3 277, до вересня – 5 564, жовтня – 7 681, листопада – 9 599. На одне господарство члена КНС припадало у

1920 р. – 2,5 дес., 1923 р. – 3,9 дес. землі [33, с. 175]. Також було досить багато членів КНС, які не мали власної хати, кількість землі у них коливалася в межах 1,5 дес. на господарство, в сім'ї мали більше 5 дітей [25, арк. 12–14]. Динаміка збільшення кількості КНС припадала на весну та осінь (період отримання пілг).

На жаль, переписи 1917 р. та 1920 р. дають можливість побачити лише загальний напрям динаміки чисельності населення. Всеросійський перепис населення 1920 р. проведено на територіях, що перебували під контролем більшовиків (були відсутні дані приблизно 3/4 населення України) [8]. Перепис Подільської та Запорізької губерній проведено за стислою програмою (не було враховано писемність та національний склад). Чисельність населення непереписаних територій демографи розраховували, використовуючи метод інтерполяції. Використання даних цього перепису не

несе узагальнювальної інформації про основні демографічно-статистичні характеристики, проте дає змогу побачити тенденції змін структури населення. На жаль, міський перепис населення, проведений 15 березня 1923 р., не дає нам інформації про сільське населення, тому становить лише опосередкований інтерес.

Після окупації України РСФРР та легітимації комуністичної влади вже у січні 1921 р. більшість українців не мала продовольства, зокрема внаслідок пограбування продзагонами. До країни-окупанта мали вивезти 60 млн. пудів (978 тис. тонн). 8 травня 1921 р. секретар ЦК РКП(б) В. Молотов повідомив голову РНК УСРР Х. Раковського і наркома продовольства УСРР М. Владімірова про постанову партійного керівництва – відправляти не менше 40 залізничних ешелонів з продовольством на місяць у розпорядження Наркомпроду РСФРР [30,

Таблиця 1

**Населення України відповідно до перепису 1920 р.
(відносні показники)**

№ показника	Губернія	Територія в кв. верстах	Сільського населення в тис.	Приходиться осіб на 1 кв. версту
1	Волинська	30282	1549,1	51,2
2	Донецька	54259	2086,9	38,5
3	Катеринославська	32267	1411,9	43,8
4	Запорізька	28143	1216,1	43,2
5	Київська	42048	2699,5	64,2
6	Кременчуцька	24757	1542,3	62,3
7	Миколаївська	32983	1076,9	32,6
8	Одеська	32898	1403,6	42,7
9	Подільська	30097	2390,2	79,4
10	Полтавська	30438	2030,8	66,7
11	Харківська	37039	2005,4	54,1
12	Чернігівська	32841	1586,1	48,3
	Разом	408052	20998,8	51,5

Таблиця 2

№ показника	Губернія	Чоловіки (у тис.)	Жінки (у тис.)	Разом (у тис.)
1	Волинська	738,3	978,7	1717,0
2	Донецька	1262,0	1401,4	2663,4
3	Катеринославська	811,3	905,6	1716,9
4	Запорізька	666,1	713,0	1379,1
5	Київська	1689,2	1909,1	3598,3
6	Кременчуцька	876,0	919,2	1795,2
7	Миколаївська	669,2	750,0	1419,2
8	Одеська	942,5	1068,6	2011,1
9	Подільська	1314,6	1448,8	2763,4
10	Полтавська	1076,4	1184,3	2260,7
11	Харківська	1169,1	1309,8	2478,9
12	Чернігівська	858,1	983,7	1841,8
	Разом	12072,8	13572,2	25645,0

Джерело: Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. *Статистика України*. Серія I: Демографія. Т. IV. Вип. 3. Харків, 1927. С. XIII, XXI–XXII; *Народное хозяйство Украины в 1921/22 году*. С. 1–2, 15; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 3. Спр. 863. Арк. 4.

с. 57]. 8 липня 1921 р. В. Ленін у телеграмі до ЦК КП(б)У вимагав щоденно відправляти в Росію не менше 74 вагонів хліба. Завдання було покладено навіть на українські південні голодуючі губернії. Вилучення продовольства відбувалося за участю наркомпродівських загонів та регулярної армії. У травні 1921 р. до Росії відправлено понад 500 тис. пудів хліба.

У 1922 р. хлібні потяги продовжували регулярно рухатися убік країнокупанта. Нами проаналізовано дані Кам'янецької заготівельної контори про завантажені вагони (пшеницею, житом, гречкою, ячменем, кукурудзою, квасолею, горохом) і відправлені з 14 жовтня 1921 р. до 15 квітня 1922 р. та з'ясовано, що 7 листопада 1921 р. було відправлено 18 вагонів до Москви (пшениці – 3 488; жита – 5 386; квасолі – 3 498; гороху – 935 та ін.). 23 листопада відправлено 15

вагонів до Архангельська (пшениці – 1 653; жита – 4 203; гречки – 1 496; квасолі – 4 070; гороху – 746 та ін). 28 листопада відправлено 20 вагонів по маршруту «Цустран» (пшениці – 1 635; жита – 4 700; гречки – 4 616; кукурудзи – 2 097; ячменю – 826; квасолі – 2 847 та ін). По зазначеному маршруту 9 та 16 грудня знову було відправлено по 16 вагонів. Також були відправлені до Казані (25 лютого 1922 р.), Сімферополя (25 лютого) – по 5 вагонів. Загалом за згаданий період відправлено 521 вагон (включно із відправленнями по Україні) [23, арк. 40–43].

Також на Україну було покладено забезпечення продовольством Царичинської, Уральської, Саратовської, Сибірської губерній. Зернохліб із зсипних пунктів мали відвантажувати регулярно, на початку 1923 р. жито та ячмінь із Кам'янецьких зсипних пунктів мали

відвантажувати швидко, щоденно по 10–12 вагонів як «експортне зерно» (у документах зазначалося – «експортний груз»). Додатково Кам'янецька заготконтора мала ще відвантажувати сало [15, арк. 1].

Суспільно-економічна політика комуністичного режиму з кожним роком лише поглиблювала системні кризи в аграрному секторі та мала пролонговані наслідки, зокрема скорочення посівних площ, зменшення врожайності, культивування нетрадиційних для України сільськогосподарських культур, дефіциту хлібного балансу тощо. У хлібному балансі України на початку ХХ ст. озимі хліба, зокрема пшениця, займали провідне місце. У 1921 р. площа, зайнята під посіви озимих хлібів, зменшилася. Найвищі показники скорочення були в Одеській (понад 30%), Полтавській (понад 20%) губерніях. У 1922 р. дефіцитні хлібні баланси після збирання врожаю мали Волинська, Донецька, Запорізька, Миколаївська та Чернігівська губернії. Валовий збір (у млн. пудів) у 1922 р. становив 59,0% від середнього збору в 1911–1915 рр.

В УСРР середня врожайність хлібів із 1 дес. у 1922 р. коливалася в межах 38,2–60 пудів. У розрізі губерній показники були такими: Харківська – 61,9 пуд.; Полтавська – 50,8; Київська – 48,3; Волинська – 40,6; Подільська – 40,1; Чернігівська – 37,4; Катеринославська – 35,6; Кременчуцька – 34,5; Донецька – 33,0; Одеська – 27,9; Миколаївська – 27,3; Запорізька – 21,2. Порівняно з показниками 1908–1912 рр. урожайність зменшилася приблизно на 15–20 пуд. залежно від губернії. Урожай озимої пшениці у Волинській губернії становив 35,1 пуд. з однієї дес., Донецькій – 33,9. Найвищим

він був у Подільській та Київській губерніях – понад 47 пуд. Проте врожайність не перевищувала рівня 1908–1912 рр. – 67 пуд. з 1 дес. [33, с. 190]. Нижчими від середніх були показники врожайності вівса, ячменю, гречки.

Порівняно з 1916 р. посівна площа у 1921 р. зменшилася на 2 149 тис. дес., 1922 р. – на 4 783 тис. дес. У губерніях, охоплених масовим штучним голодом, показники скорочення були ще вищими: Катеринославська губернія – -41%, Миколаївська – -36%, Запорізька – -35%, Донецька – -29%, Одеська – -28%. Незначне збільшення посівних площ було зареєстровано в Донецькій губернії. Площа посіву окремих видів рентабельних і цінних культур мала таку динаміку: посіви ячменю за один рік зменшилися на 2 057 тис. дес., ярої пшениці – на 1 319 тис. дес., озимої пшениці – на 419 тис. дес. Селяни Київської, Подільської, Чернігівської губерній суттєво зменшили площі під картоплю (вирощування на продаж цієї культури було традиційним для українців). У губерніях, де голодували, селяни почали вирощувати більш стійку до природних змін культуру – кукурудзу [36, с. 66–71]. Станом на 1 січня 1922 р. в Україні було зареєстровано 1 339 колгоспів, із них найбільше артілей – 1 275 [13, с. 11–19] (загальна кількість господарств коливалася в межах 3,6 млн.), суттєвого впливу колгоспи на економіку не мали.

Урожай хлібів з однієї десятини у 1921 р., що зібрали селяни с. Олексіївка Царекостянтинівської волості Гуляйпільського повіту Запорізької губернії, був лише 1 пуд 10 фунтів [18, арк. 308]. Взимку озимі вимерзли, навесні не було вологи, тож ярові посіяли в суху землю, сходи були погані, а влітку все вигоріло,

земля стояла потріскана. Саме в Гуляй-пільському повіті з'явилися перші факти голодування. У Запорізькій губернії в 1921 р. бойові дії, регулярні вилучення продуктів харчування у населення, природні катаклізми спричинили катастрофічну економічну ситуацію на більшій території. У 1921 р. агенти Губпродкому проводили регулярні обшуки в населення, зокрема з метою вилучення грошей [16, арк. 24].

Засіяно озиминою було 1089 дес., менше ніж минулого року на 360 дес., але місцеві жителі мали забезпечувати біженців із Поволжя харчами та створювати санітарні умови (окрім продуктів, збирали й гроші). У селах, де ситуація була найгіршою, намагалися міняти власну худобу, інвентар на хліб у більш врожайних регіонах. Так, коня 2–4 років могли виміняти на 2–3 пуди зерна; корову – на 5–6 пудів; двох робочих волів – на 18–20 пудів зерна, частину якого використовували для посіву, іншу – для сплати продподатку. Люди масово харчувалися сурогатами, голодували [18, арк. 110]. З акта комісії з обстеження голодуючих (листопад 1921 р., голова комісії – голова КНС) дізнаємося, що в с. Олексіївка Царекостянтинівської волості «хворих від голоду» було 887 осіб; 73 особи померли від голоду; сурогатами харчувалося понад 85% (люди їли листя, кору, корінці, макуху, навіть глину). Хлібні продукти і картоплю мали лише 15% осіб. В акті обстеження зазначалося, що «загальний вигляд населення вкрай критичний, захворюваність від голоду, смертність збільшуються» [18, арк. 305–306, 308]. У протоколі № 42 загальних зборів с. Олексіївка від 21 листопада 1921 р. (присутні 644 особи з 696, котрі мали право голосу) на порядку

денному було лише одне питання «Про голод». У протоколах, актах обстеження, опитувальних листах з'являється словосполучення «поголовна голодна смерть». Про надскладну соціально-економічну ситуацію також дізнаємося від «вкрай нужденного населення» Купріянівської сільради, комнезами якої зверталися до Губкомнезаму з проханням дозволити привезти хліб і картоплю з Полтавської губернії, «бо багато родин було без хліба» [18, арк. 322].

Масово гинула худоба. У с. Олексіївка у 1921 р. загинуло 2504 тварини. Рогатої худоби та свиней стало менше на 910 голів, коней – на 1020. Варто зауважити, що в УСРР було зареєстровано суттєве зменшення загальної кількості худоби. У 1922–1923 рр. у степовій частині України понад 50% усіх господарств не мали робочих коней, понад 80% – свиней [39, с. 82].

Із доповіді запорізьких губернських відділів управління та допомоги, комітету незаможників губвиконкому центральному відділу комнезамів при НКВС УСРР, копія – ВУЦВК та Раднаркому УСРР про стан голоду в губернії 15 лютого 1922 р.: «Запорізький повіт. У волостях були організовані комісії з членів комнезамів для збору продовольчих пожертвувань, але результати вкрай незначні, тому що заможного населення майже немає. Населення харчується майже виключно сурогатами, травою, магаром і корінням. Робота волкомнезамів в більшості волостей проходить задовільно, одна третина працює слабо у зв'язку із сильним голодом ... спостерігається жахливий падіж худоби. Населення перебуває в поганому стані. Із загальної чисельності населення по Запорізькому повіту 176552 – голодує

станом на 1 лютого 130.000 душ і тільки 5026 осіб може прохарчуватися без допомоги, решта (два слова нерозбірливо. – Авт.) допомоги до нового врожаю. В[елико] Токмацький повіт ... по повіту зареєстровано 50.000 душ голодуючих, яким потрібно до нового врожаю з розрахунку 25 п[удів] хліба на місяць на їдця – 192000 пудів хліба. Гуляйпільський повіт ... по повіту зареєстровано 259.054 душ голодуючих, для харчування яких до нового врожаю потрібно 852.000 пудів хліба. Бердянський повіт ... по повіту зареєстровано 150.000 голодуючих, яким потрібно хліба до нового врожаю 523.000 пудів. Мелітопольський і Генічеський повіти. Внаслідок масового падіння худоби через негодування (далі нерозбірливо. – Авт.). По повітах зареєстровано 507389 осіб голодуючих, яким потрібна допомога до нового врожаю в розмірі 1.638.000 пудів ... До 1 лютого зареєстровано 1.020.000 голодуючих, до 15-го серпня 1922 року передбачається збільшення до 1.131.575 душ, для прохарчування яких до 15-го серпня потрібно 3.675.500 пудів» [15, арк. 82–82 зв.].

Звернення Запорізької губернської комісії допомоги голодуючим та Губернського виконавчого комітету рад до всіх губерній України з проханням про допомогу (лютий 1922 р.): «Від 700000 голодуючого населення Запоріжжя звертаємося ми до вас за допомогою. На півдні України утворилося друге Поволжя Радянської Федерації і в найбільш сильних формах воно виявилось у нас на Запоріжжі. З півтора мільйона населення офіційно числиться на початок лютого 700000 голодуючих. Кожен день примушує нас зараховувати в голодуючі все нові і нові тисячі населення. Тисячі безпомічних хворих від голоду і щодня

сотні смертей – така картина у нас на початку лютого місяця, а попереду ще 5 голодних місяців і невідомо чи велике буде поліпшення з новим урожаем. Сурогати замість хліба (макуха, курай, кора, листя, коріння і ін.) вже давно вживаються без усякої домішки борошна всюди, і вони закінчуються, а в низці районів уже вийшли і вважаються розкішною. Замість хліба їдять шкіру. Повсюдно в голодуючих районах їдять кішок і собак. Коні вважаються за поживу. Їдять і падаль. З'явився перший випадок людодства. Мати задушила двох дітей 5-ти і 7-ми років, [котрі були] вжиті в їжу в сім'ї. Цей випадок не має цілком підстави божевілля. Мати спокійно і свідомо поїдає своїх дітей. Це жорстокий наслідок голоду ... Ми стоїмо перед питанням звернення багатющого свого часу району країни в пустелю. Трудящі всієї республіки не повинні цього допустити. Ми можемо відзначити приклад комітетів Незаможних селян Глухівського повіту Чернігівської губернії, які привезли нам 22 вагони продовольства, що зробили свого часу значну неоціненну підтримку голодуючим. Ми чекаємо такої ж допомоги від інших. Ми звертаємося до вас, товариші, за допомогою від імені тих, хто вмирає з голоду, харчується шкірою, кішками, собаками, дійшов до людодства. Ми сподіваємося на вашу братську підтримку у важку годину. Посильте збори продовольства, грошей, речей для голодуючих. Надсилайте свою допомогу негайно, використовуючи всі можливості, розвивайте самодіяльність в цій справі. Вживіть всіх заходів до якнайшвидшого навантаження і відправки посівного зерна голодуючим губерніям. Кожна маленька допомога врятує приреченого на болісну голодну смерть» [17, арк. 188].

У Державному архіві Хмельницької області знайдено документи, що підтверджують надання допомоги «для Запоріжжя» Подільською губернією. У протоколі № 1 засідання Подільської губернської комісії допомоги голодуючим від 5 вересня 1922 р. зазначалося, що «губпродком після виконання насінневого наряду мав відвантажити 25 вагонів зернохліба для Запоріжжя не пізніше 15 вересня». Згаданий зернохліб мали отримати внаслідок вилучень 2 фунтів з пуда платників продподатку, зборів із нетрудового населення, 4% відрахувань членів профспілок, однофунтових зборів із пуда під час товарообмінних операцій, відсоткового відрахування з грошових податків, добровільних внесків. Заміна муки грішми допускалася у виняткових випадках і за ринковими цінами (Губстатбюро або Біржі). Варто зауважити, що Подільська губернія отримувала наряди й раніше. Так, Вінниця отримала наряд на 1 000 пудів у 1921 р. від Самарського губсоюзу. Наряд ЦКПГ був анульований, Самарський губсоюз отримав відмову [21, арк. 17]. Але так було нечасто. Якби Україна мала право надавати допомогу своїм потерпілим від посухи регіонам, а не Росії, а також якби не примусили українські регіони, що зібрали бодай якийсь урожай, виконувати розверстку за вражені посухою губернії й відправляти хліб у Росію, голоду могли б уникнути.

Відповідно до постанови ЦК Допгол Всеукраїнського виконавчого комітету (створена влітку 1921 р. Комісія допомоги голодуючим ВУЦВК (ЦК Допгол або ЦКДГ ВУЦВК), очолював голова ВУЦВК Г. Петровський) від 19 липня 1922 р. з початку промподаткової, помолподаткової, продподаткової кампаній на Поділлі запроваджувалося обов'язкове одноразове

відрахування кожним платником «кожного пуда податку нарахованого в ржанних одиницях» (два фунти зерна тільки житом або пшеницею), котрі потрібно було здавати на приймальні пункти заготконтори, відповідні відмітки ставилися у продподаткових квитанціях, окладних листах податку, відстрочки були заборонені. У 1922 р. відповідальними за збір допомоги були сільдопголи, комдопголи спостерігали за їхньою роботою та звітували кожні десять днів, особисту відповідальність несли перед укомголи [22, арк. 27]. Для збирання та контролю «засобів для допомоги голодуючим» у 1922 р. створювалися «трійки допголу», що мали контролювати частку відрахування з усіх договорів, рахунків, виплат, зарплат, пайків, добровільні пожертви [20, арк. 20].

«Місія Нансена» станом на 14 липня 1922 р. допомагала харчуванням 54 тис. голодуючих у Запорізькій губернії [17, арк. 86]. Намагався надавати допомогу і Червоний Хрест, проте станом на 1 квітня у листі до Головного Управління Українського Червоного Хреста зазначалося, що «без термінової допомоги Центру усьому населенню губернії загрожують незліченні біди та загибель ... було отримано лише три вагона жита ... на сто осіб 7–10 помирають щоденно ... Часто просто на вулицях ... побільшало випадків людоїдства ... вулицями блукають знеможені люди ... даремно молячи про допомогу ... знесилені падають на вулицях ...» [17, арк. 80].

У 1923 р. на засіданнях сільрад селяни масово зверталися з проханнями зменшити податки. Проте часто результат був протилежним. Наприклад, Кам'янецький окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і

червоноармійських депутатів 24 травня 1923 р. ухвалили рішення про обов'язкове внесення всіх податків, попри будь-які перепони, а Тульчинський та Ольгопільський – за несплату податків у встановлені терміни пропонував стягувати із селян пеню у розмірі 100%. Найбільше селян було засуджено за злочини «проти порядку управління» (невнесення податку, приховування об'єктів оподаткування), їх вважали державними злочинцями [33, с. 191]. Селяни-хлібороби складали основну частину засуджених. Подільські хлібороби наслідки масового штучного голоду відчували у 1925 р. Зокрема, у вересні 1925 р. в одному з найбільших землеробських районів Поділля, Ганнопільському, окрім нестачі хліба, високих цін, було зафіксовано випадки опухання селян від голоду [26, арк. 51].

Отже, підсумовуючи, можна зробити такі висновки: більшовики після легітимації партійних і радянських організацій на українських землях, за допомогою ЧК, провадили конфіскаційну політику, продовольчу диктатуру, використали старі та створили нові механізми терору; у 1922 р. масовий голод охопив Запорізьку губернію, через недостатню допомогу люди були доведені до фізичного виснаження, харчування сурогатами, почалася смертність від голоду, спостерігалися випадки людоїдства; протягом 1922 р. було впроваджено систему обов'язкових додаткових вилучень (жита, пшениці) для голодуючих із регіонів, що постраждали менше, зокрема Подільської губернії; регулярні, додаткові вилучення, вивезення зернохліба за межі Подільської губернії мали пролонговані наслідки, що в подальшому призвели до стагнації аграрного сектору в краї, фактів голодування й опухання від голоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. 1922–23 год в сельскохозяйственном отношении (материалы по текущей с.-х. статистике). *Статистика СССР*. Серия II. Вып. 3. Москва: Изд. ЦСУ, 1927. 91 с.
2. 1922-ой год в сельскохозяйственном отношении (по сообщениям волостных статистиков и корреспондентов). *Статистика Украины*. № 32. Серия II. *Сельскохозяйственная статистика*. Т. IV. Вып. 1. Харьков, 1923. 64 с.
3. Архієрейський Д. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1999. № 1/2 (10/11). С. 87–127.
4. Білокінь С. І. Секоти як елемент механізму державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. № 17. С. 40–48.
5. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження. Київ: НАН України; Ін-т історії України, 1999. 447 с.
6. Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 376 с.
7. Веселова О., Марочко В., Мовчан О. *Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу*. Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. 270 с.
8. Вороб'єв Н. Я. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Москва: Госстатиздат, 1957. 107 с.
9. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Спр. 514.
10. Гальчевський Я. Проти Червоних окупантів. Камінець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 2011. 360 с.
11. Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1996. 42 с.
12. Гелей С., Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). Київ: [б. в.], 2000. 208 с.

13. Гурвич М. Хозяйственные вопросы на I Всеукраинской партконференции. *Агитатор*. 1926. № 22 (10 листопада).
14. Давыдов А. Ю. Мешочники и диктатура в России. 1917–1921 гг. Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. 371 с.
15. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. Р.-170. Оп. 1. Спр. 4.
16. ДАЗО. Ф. Р.-170. Оп. 1. Спр. 7.
17. ДАЗО. Ф. Р.-24. Оп. 2. Спр. 1.
18. ДАЗО. Ф. Р.-28. Оп. 1. Спр. 3.
19. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф. П.-31. Оп. 1. Спр. 45.
20. ДАХМО. Ф. Р.-1658. Оп. 1. Спр. 17.
21. ДАХМО. Ф. Р.-1658. Оп. 1. Спр. 21.
22. ДАХМО. Ф. Р.-1658. Оп. 1. Спр. 316.
23. ДАХМО. Ф. Р.-1658. Оп. 1. Спр. 337.
24. ДАХМО. Ф. Р.-1658. Оп. 1. Спр. 4.
25. ДАХМО. Ф. Р.-3283. Оп. 1. Спр. 1.
26. ДАХМО. Ф. П.-31. Оп. 1. Спр. 40.
27. Єфименко Г. Радянська модернізація 1920–1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу сучасних російських істориків). *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 3–24.
28. Комітети незаможних селян України (1920–1933): зб. документів і матеріалів / упоряд. Г. Т. Ісип, А. П. Карташова, А. З. Міщенко та ін. Київ: Наук. думка, 1968.
29. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.
30. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
31. Ленин В. И., А. Д. Цюрупе. Полное собрание сочинений. Москва: Госполитиздат, 1967. Т. 45. 754 с.
32. Ленин В. И. План брошюры «О продовольственном налоге». *Полное собрание сочинений*. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 32. 632 с.
33. Маркова С. В. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2015. 544 с.
34. Марочко В. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920–30-х років: історико-теоретичний аспект. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2003. С. 43–51.
35. Матеріали по текущей сельскохозяйственной статистике 1923–24 – 1924–25 гг. Москва: Изд. ЦСУ СССР и РСФСР, 1929. 108 с.
36. Народное хозяйство Украины в 1921/22 году. Харків: ЦСУ, 1923. 143 с.
37. Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921–1928 рр.). Хмельницький: Поліграфіст-2, 2015. 480 с.
38. Подкур Р. Ю. За повідомленням радянських спецслужб. Київ: Рідний край, 2000. 230 с.
39. Сельское хозяйство Украины. Первая сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка СССР в Москве 1923 г. Харьков: Издательский отдел НКЗ, 1923. 232 с.
40. Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. Торонто; Київ: Українсько-Канадський Дослідно-Документаційний Центр; Інститут української археографії Академії наук України, 1992. 704 с.
41. Сучасна статистика населення України. Доповідь Центральної Статистичної управи УСРР XVIII сесії Міжнародного Статистичного інституту. Харків: ЦСУ УСРР, 1929. XL с.+табл. 1–57 с.
42. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). Київ: Парламентське вид-во, 2007. 576 с.
43. Хміль І. В. Під гаслом комуні (аграрна політика РКП(б) у 1919 році). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. 118 с.
44. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 27. Оп. 9. Спр. 533.
45. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наук. думка, 1993. 349 с.

46. Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні. *Український історичний журнал*. 2001. № 3. С. 128–142.

REFERENCES

- (1927). 1922–23 in Agriculture (Materials on Contemporary Agricultural Statistics). *Statistika SSSR (USSR Statistics)*, series 2, Vol. 3. Moscow: CSA Publishing, 91 p. [in Rus.]
- (1923). 1922 in Agriculture (According to the Messages of Volost Statisticians and Correspondents). *Statistika Ukrainy (Statistics of Ukraine)*, (32), series 2, Vol. 4, Issue 1. Kharkiv, 64 p. [in Rus.]
- ARKHIIEREISKYI, D. (1999). Authorities and Peasantry in Ukraine in the 1920s. *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB (From the Archives of VUChK-GPU-NKVD-KGB)*, (1/2 (10/11)), pp. 87–127. [in Ukr.]
- BILOKIN, S. (2012). Secret Informants as the Element of State Management in the USSR (1917–1941). *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka (Ukraine of the 21st Century: Culture, Ideology, Politics)*, (17), pp. 40–48. [in Ukr.]
- BILOKIN, S. (1999). *Mass Terror as the Instrument of State Management in the UkrSSR (1917–1941). A Source Study*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, 447 p. [in Ukr.]
- VASYLIEV, V. (2014). *Political Leadership of the Ukrainian SSR and the USSR: Dynamics of Center-Subcenter of Power Relations (1917–1938)*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, 376 p. [in Ukr.]
- VESELOVA, O., MAROCHKO, V., MOVCHAN, O. (2000). *Holodomors in Ukraine 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Crimes against the Nation*. Kyiv; New York: M. P. Kots Publishing, 270 p. [in Ukr.]
- VOROBYEV, N. (1957). *All-Union Census of 1926*. Moscow: Gosstatizdat, 107 p. [in Rus.]
- Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine*. [in Ukr.]
- HALCHEVSKYI, Ya. (2011). *Against the Red Occupants*. Kamianets-Podilskiy: Medobory-2006, 360 p. [in Ukr.]
- HANZHA, O. (1996). *The Resistance of the Farmers to the Establishment of the Totalitarian Regime in the Ukrainian SSR*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, 42 p. [in Ukr.]
- HELEI, S., HANZHA, O. (2000). *Ukrainian Farmers during the Establishment of Totalitarian Regime (1917–1921)*. Kyiv, 208 p. [in Ukr.]
- GUREVICH, M. (1926). Economic Questions on the 1st All-Ukrainian Party Conference. *Agitator*, (No. 22 (November 10)). [in Rus.]
- DAVYDOV, A. (2007). *Bag People and the Dictatorship in Russia. 1917–1921*. Saint Petersburg: Aleteya, 371 p. [in Rus.]
- 15–18. *State Archives of Zaporizhzhia Region*. [in Ukr.]
- 18–26. *State Archives of Khmelnytskyi Region*. [in Ukr.]
- YEFYMENKO, H. (2002). Soviet Modernization of the 1920s–1930s (Revisiting the Problem in the Light of Analysis of Contemporary Russian Historians). *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, (5), p. 3–24. [in Ukr.]
- ISYP, H., KARTASHOVA, A., MISHCHENKO, A., comps., et. al. (1968). *Committees of Poor Peasants in Ukraine (1920–1933): Collected Documents and Materials*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukr.]
- KULCHYTSKYI, S. (2013). *Red Challenge. The History of Communism in Ukraine from Its Birth to Its Death*. Book 1. Kyiv: Tempora, 504 p. [in Ukr.]
- KULCHYTSKYI, S. (2013). *Red Challenge, History of Communism in Ukraine from Its Birth to Its Death*. Book 2. Kyiv: Tempora, 628 p. [in Ukr.]
- LENIN, V. (1922). To A. D. Tsurupa. In: *Full Collection of Works*. Vol. 45. Moscow: Gospolitizdat, 754 p. [in Rus.]
- LENIN, V. (1921). Plan of the Brochure “On the Product Tax”. In: *Full Collection of Works*. Vol. 32. Moscow: Gospolitizdat, 1955, 632 p. [in Rus.]
- MARKOVA, S. (2015). *Social and Political Transformations in the Ukrainian*

- Village in the Context of Totalitarian System Formation (1917–1933)*. Kamianets-Podilskyi: PE D. H. Zvoleiko Publishing, 544 p. [in Ukr.]
34. MAROCHKO, V. (2003). Modernization of Ukrainian Society of Transition Period of the 1920s and 1930s: Historical and Theoretical Aspect. In: *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* (Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgements, Searches), pp. 43–51. [in Ukr.]
35. (1929). *Materials of Contemporary Agricultural Statistics 1923–24 – 1924–25*. Moscow: CSA of USSR and RSFSR Publishing, 108 p. [in Rus.]
36. (1923). *People's Economy of Ukraine in 1921/22*. Kharkiv: TsSU, 143 p. [in Rus.]
37. OLIINYK, M. (2015). *Transformation Processes in Podillia in the Age of Nep (1921–1928)*. Khmelnytskyi: Polihrafist-2, 480 p. [in Ukr.]
38. PODKUR, R. (2000). *According to the Messages of Soviet Special Services*. Kyiv: Ridnyi krai, 320 p. [in Ukr.]
39. (1923). *Agriculture of Ukraine. First Agricultural, Handicraft and Industrial Exhibition of the USSR in Moscow in 1923*. Kharkiv: Izdatelskiy otdel NKVZ, 232 p. [in Rus.]
40. SERBYN, R. (1992). *Famine of 1921–1923 and Ukrainian Press in Canada*. Toronto; Kyiv: Ukrainian and Canadian Research and Documentational Center; Institute of Ukrainian Archaeography, AS of Ukraine, 704 p. [in Ukr.]
41. (1929). *Contemporary Statistics of the Population of Ukraine. Report of Central Statistical Government of the Ukrainian SSR on the 18th Session of International Statistical Institute*. Kharkiv: CSA of UkrSSR, 57 p. [in Ukr.]
42. SOLDATENKO, V., ed.. (2007). *Ukrainian Choice: Political Systems of the 20th Century and the Search of Ukrainian Own Model of Social Development*. Kyiv: Parliamentary Publishing, 576 p. [in Ukr.]
43. KHMIL, I. (2002). *Under the Motto of Commune (Agricultural Policy of the Russian Communist Party (Bolsheviks) in 1919)*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, 118 p. [in Ukr.]
44. *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*. [in Ukr.]
45. SHAPOVAL, Yu. (1993). *Ukraine of the 1920s–50s: Pages of the Non-Written History*. Kyiv: Naukova dumka, 349 p. [in Ukr.]
46. SHYTIUK, M. (2001). Evolution of Repressive and Punitive System in the Soviet Ukraine. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), (3), pp. 128–142. [in Ukr.]